Από τον Άγιο Δημήτριο στο «Όχι» του Μεταξά

Εξοχότατε Πρόεδρε της Ελληνικής Δημοκρατίας
Αξιότιμε κύριε Πρύτανη
Κυρίες και Κύριοι

Στον Άγιο Δημήτριο χρωστάει η Θεσσαλονίκη πολλά. Σύμφωνα με τα παλιά βυζαντινά χρονικά, ο άγιος επενέβη αυτοπροσώπως τουλάχιστον δύο φορές προκειμένου να σώσει την πολιορκημένη από τους Σλάβους και τους Αβάρους πόλη κατά τον έβδομο αιώνα μ.Χ. Ο ρόλος του προστάτη αγίου έχει εμπεδωθεί βαθιά στη συνείδηση των Θεσσαλονικέων ανά τους αιώνες. Στη σύγχρονη ιστοριογραφία δεν χωρούν πλέον οι «από μηχανής θεοί» ή θαυματουργοί άγιοι. Ωστόσο, δεν μπορούν παρά να μας εντυπωσιάσουν γεγονότα, όπως ότι η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 πραγματοποιήθηκε στις 27 & 28 Οκτωβρίου, ύστερα από διάβημα για την παράδοση της πόλης εκ μέρους του Οθωμανού κυβερνήτη ανήμερα του Αγίου Δημητρίου. Και περιττό να αναφέρω πόσο κοντά στην ίδια ημερομηνία πέφτει το δοξασμένο «Όχι» του 1940, το οποίο μνημονεύεται και σήμερα στη Συμπρωτεύουσα.

Στη συνέχεια της σύντομης αυτής ομιλίας, θα ανακαλέσω τα γεγονότα καθώς και ορισμένα συμβάντα από τα παρασκήνια εκείνου του Οκτωβρίου του 1940, με τη

ματιά ενός Βρετανού ιστορικού που έχει ασχοληθεί ολόκληρη σχεδόν τη ζωή του με την Ελλάδα και τον ελληνικό πολιτισμό. Και εδώ δράττω της ευκαιρίας να αποτίσω φόρο τιμής στη μνήμη ενός εξαιρετικού Έλληνα ιστορικού και μάλιστα Καθηγητή του ΑΠΘ, από τον οποίο έμαθα πολλά γύρω από τη νεότερη ελληνική ιστορία· εννοώ τον μακαρίτη Ιωάννη Κολιόπουλο.

Τα τελευταία προπολεμικά χρόνια το ελληνικό κράτος στο εσωτερικό του ακολουθούσε την απολυταρχική διακυβέρνηση άλλων ευρωπαϊκών δικτατοριών της εποχής. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου συνήθως -και όχι εσφαλμένα- χαρακτηρίζεται ως φασιστικό. Όμως στην *εξωτερική* πολιτική που ακολουθεί, ο Μεταξάς διαφέρει ριζικά και από τον φασίστα Μουσολίνι στην Ιταλία και από το ναζιστικό καθεστώς του Χίτλερ στη Γερμανία. Οι δύο αυτοί ηγέτες, πριν από τον πόλεμο, είχαν δηλώσει ξεκάθαρα τις επεκτατικές διεκδικήσεις τους: ο πρώτος στην Αφρική και στην ανατολική Μεσόγειο, ο δεύτερος στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη και στη Ρωσία – το λεγόμενο Lebensraum (ζωτικός χώρος) της ναζιστικής προπαγάνδας.

Αλλά εδώ, στην Ελλάδα, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου δεν είχε μιλιταριστικά ή επεκτατικά χαρακτηριστικά. Η Ελλάδα είχε βγάλει τα διδάγματά της το 1922. Ο δικός της επεκτατισμός (η Μεγάλη Ιδέα δηλαδή)

είχε συντριβεί στις φλόγες της Σμύρνης. Ο ίδιος ο Μεταξάς, ως επιτελικός στρατιωτικός, όπως ήταν τότε, υπήρξε έντονος επικριτής της Μικρασιατικής Εκστρατείας, ενώ αργότερα δεν άλλαξε γνώμη ποτέ για το θέμα αυτό. Τις πρώτες μέρες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, το 1914, είχε γράψει σε ιδιωτική επιστολή: «Ελπίζω η αγαπητή μας μικρά Ελλάς να σωθή». Ο Μεταξάς αν ήταν φασίστας, ήταν και πατριώτης. Στα μάτια πολλών παρατηρητών της εποχής, ανάμεσά τους και ο νομπελίστας Γιώργος Σεφέρης, το μέγα ερώτημα ήταν: όταν έρθει η κρίσιμη στιγμή και πρέπει να επιλέξει ο Μεταξάς, ποιο από τα δύο θα επικρατήσει; Εμείς, βέβαια, σήμερα ξέρουμε την απάντηση. Αλλά στην Ιστορία πιστεύω ότι τίποτε δεν είναι δεδομένο από πριν· πάντα θα μπορούσε να πέσει ο κύβος αλλιώτικα.

Το καθεστώς του Μεταξά διατήρησε το σύστημα των περιφερειακών αμυντικών συμμαχιών που είχε κληρονομήσει από τον Βενιζέλο – ουσιαστικά με την Τουρκία, τη Ρουμανία και την τότε Γιουγκοσλαβία. Για οποιαδήποτε ελληνική κυβέρνηση, τα χρόνια εκείνα, ο μεγαλύτερος φόβος σχετιζόταν με τις συνέπειες που θα είχαν οι κινήσεις των μεγάλων επεκτατικών δυνάμεων της Ευρώπης. Από τη στιγμή που το 1938 ο Χίτλερ προσάρτησε την Αυστρία και στη συνέχεια την Τσεχοσλοβακία, ήταν απλώς ζήτημα χρόνου να επιδείξει

και ο Μουσολίνι την πυγμή του στη Μεσόγειο και στα Βαλκάνια.

Το μόνο αντίβαρο που υπήρχε στην ανατολική Μεσόγειο ήταν η Μεγάλη Βρετανία. Στις 3 Οκτωβρίου του 1938, ο Μεταξάς απηύθυνε μια εντυπωσιακή έκκληση στο βρετανικό Φόρεϊν Όφφις:

> Η επιθυμία μου είναι μια συμμαχία με τη Μεγάλη Βρετανία. Και γιατί όχι; Πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένο ότι σε περίπτωση ευρωπαϊκού πολέμου η χρησιμοποίηση των ελληνικών νησιών και των ελληνικών λιμανιών θα είναι επιτακτική αναγκαιότητα για τον βρετανικό στόλο και τη βρετανική αεροπορία. Αν δεν μπορείτε να τα έχετε αυτομάτως ως σύμμαχος χώρα, θα υποχρεωθείτε να τα καταλάβετε.

Ο Μεταξάς προφανώς θυμόταν τα Νοεμβριανά του 1916, τα οποία ο ίδιος είχε ζήσει από κοντά, ταγμένος με τη βασιλική παράταξη. Αυτή τη φορά, με βάση την πικρή πείρα, προέκρινε να ακολουθήσει την ίδια πολιτική με τον τότε αντίπαλό του, τον Βενιζέλο. Μια προληπτική συμμαχία με τους Βρετανούς θα ήταν, θεωρούσε, πολύ καλύτερη από το φονικό μείγμα της μερικής κατοχής και ενός δεύτερου Εθνικού Διχασμού.

Στο προσωπικό του ημερολόγιο ο Μεταξάς εκμυστηρευόταν την πεποίθησή του ότι οι Βρετανοί θα απέρριπταν την πρόταση – όπως πραγματικά έγινε. Ενάμιση χρόνο αργότερα, ενώ είχε κηρυχθεί ο πόλεμος ανάμεσα στη Βρετανία και τη Γερμανία, αλλά ούτε η Ιταλία ούτε η Ελλάδα ήταν σε πόλεμο, ο Μεταξάς θα θυμηθεί αυτήν την πρόταση και θα σχολιάσει: «Μήπως θα μας έλθη τώρα πρότασίς των περί συμμαχίας; Ανατριχιάζω. Αλλά ίσως καλλίτερα». Πάντως, για τη στάση που περίμενε εκ μέρους των Βρετανών, ο Μεταξάς είχε απόλυτο δίκαιο. Το 1938 στη Βρετανία επικρατούσε ακόμα η αντίληψη υπέρ του κατευνασμού του Χίτλερ. Κάπως κυνικά, και μάλιστα κοντόφθαλμα, είχε σχολιάσει ένας διπλωμάτης του Φόρεϊν Όφφις: «Θα εξασφαλίσουμε τελικά όλα όσα είχε υποσχεθεί ο Μεταξάς χωρίς τις υποχρεώσεις μιας συμμαχίας».

Τον Μάρτιο του 1939 ο γερμανικός στρατός ολοκλήρωσε την κατοχή της Τσεχοσλοβακίας. Στο τέλος του ίδιου μήνα ο Ναζί υπουργός Προπαγάνδας Γιόζεφ Γκαίμπελς επισκέφθηκε για δεύτερη φορά την Ελλάδα. Ύστερα από τη συνάντησή του με τον Μεταξά, ο Γκαίμπελς εξέφρασε την ικανοποίησή του για το γεγονός ότι σε περίπτωση πολέμου η ελληνική κυβέρνηση θα παρέμενε ουδέτερη και ήταν ευνοϊκά προδιατεθειμένη απέναντι στη Γερμανία. Ο Μεταξάς σημείωσε λακωνικά στο ημερολόγιό του: «Καθησυχαστικά αμφοτέρωθεν». Μόλις μία εβδομάδα

αργότερα πραγματοποιήθηκε η προσάρτηση της Αλβανίας από τα ιταλικά στρατεύματα του Μουσολίνι. Ο Μεταξάς δεν ένιωθε πια τόσο καθησυχασμένος.

Στην Ευρώπη ξεκίνησε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος την 1η Σεπτεμβρίου 1939, με την εισβολή των Γερμανών στην Πολωνία. Η Ιταλία θα αργήσει να μπει στον πόλεμο, μέχρι τον Ιούνιο της επόμενης χρονιάς. Μέχρι τη στιγμή εκείνη ο Χίτλερ είχε υποτάξει όλα σχεδόν τα κράτη της δυτικής Ευρώπης, με την εξαίρεση μόνο της Βρετανίας. Από την ώρα του τορπιλισμού του καταδρομικού «Έλλη», τον Δεκαπενταύγουστο του 1940, λίγοι στην Ελλάδα πίστευαν ότι θα μπορούσε να αποφευχθεί η σύγκρουση με την Ιταλία του Μουσολίνι. Ο Μεταξάς έστειλε επείγον τηλεγράφημα στη βρετανική κυβέρνηση του Ουίνστον Τζόρτζιλ, ζητώντας βοήθεια σε περίπτωση επίθεσης. Λίγες ημέρες αργότερα απάντησε ο ίδιος ο Βρετανός πρωθυπουργός, χωρίς όμως να δίνει καμία δέσμευση για βοήθεια. Ο Μεταξάς δεν επέτρεψε στις εφημερίδες να κάνουν οποιαδήποτε μνεία αυτής της συναλλαγής, προκειμένου να μην προκαλέσει περαιτέρω αντιδράσεις από την πλευρά των Ιταλών.

Ταυτόχρονα, ο Μεταξάς διατηρούσε μυστικές επαφές με τους Γερμανούς. Δεν είχε εγκαταλείψει ακόμη την ελπίδα ότι ο Χίτλερ θα μπορούσε να συγκρατήσει τον σύμμαχό του Μουσολίνι. Όμως το τίμημα που ζητούσαν οι Ναζί ήταν να

προσχωρήσει η Ελλάδα στον Άξονα. Η άρνηση του Μεταξά βασιζόταν μάλλον πιο πολύ σε ρεαλιστικές γεωπολιτικές εκτιμήσεις, και μάλιστα στις ενθυμίσεις του από το 1916, παρά σε ιδεολογικές αντιρρήσεις στον Άξονα. Η Ελλάδα ανέκαθεν αποτελούσε ναυτική δύναμη και η Βρετανία την εποχή εκείνη κυριαρχούσε στη θάλασσα. Απογοητευμένος και κάπως μοιρολατρικά, σημείωνε ο Μεταξάς στο ημερολόγιό του:

> Αν υπερισχύσουν οι Γερμανοί, εμείς θα γίνωμεν δούλοι τους. Αν υπερισχύσουν οι Άγγλοι θα γίνωμεν δούλοι αυτωνών! – Αν κανένας τους, η Ευρώπη θα καταρρεύση. Πάντως όμως θα καταρρεύση. Τι μελαγχολία, Θεέ μου!

Σχεδόν ταυτόχρονα, κατά εντυπωσιακή σύμπτωση, ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης, ο οποίος υπηρετούσε στο Γραφείο Τύπου του καθεστώτος, εξέφραζε κατ' ιδίαν την ίδια πάνω-κάτω άποψη:

> Αν νικούσε ο Άξονας, και ήμασταν μαζί με την Αγγλία οι νικημένοι, δεν περίμενα να πάθουμε πολύ χειρότερα πράγματα από αυτά που θα παθαίναμε αν είχαμε υποταχτεί αμέσως: είχαμε δει τόσους και τόσους διαμελισμούς κρατών που είχανε παραδοθεί

χωρίς αντίσταση. Αν πάλι κέρδιζε ο Άγγλος και ήμασταν εχθροί του, θα μας είχε διαμελίσει αυτός, για ν' αγοράσει Κύριος οίδε ποια οφέλη, είτε κατά τη διάρκεια του πολέμου είτε μετά.

Και τώρα φτάνουμε στην 28η Οκτωβρίου. Στην Αθήνα κυκλοφορούσαν φήμες ότι οι Ιταλοί ετοιμάζονταν να επιτεθούν από τα εδάφη της Αλβανίας. Η ελληνική κυβέρνηση είχε προετοιμάσει μυστικές διαταγές για άμεση επιστράτευση των εφέδρων. Την Παρασκευή 25 Οκτωβρίου δεν υπήρχε ακόμα καμία ένδειξη για την αναμενόμενη εισβολή. Το βράδυ εκείνης της ημέρας ο Μεταξάς πήγε να παρακολουθήσει την παράσταση της όπερας του Πουτσίνι *Μαντάμ Μπατερφλάι* από ιταλικό θίασο. Σημείωσε στο ημερολόγιό του: «Ενθουσιώδης υποδοχή». Την επόμενη μέρα (του Αγίου Δημητρίου) ο Ιταλός πρεσβευτής Emanuele Grazzi προσκάλεσε στην πρεσβεία του τους τραγουδιστές του θιάσου και μέλη της ελληνικής κυβέρνησης για να τιμήσουν το γεγονός. Αλλά την Κυριακή το ιταλικό πρακτορείο ειδήσεων ισχυριζόταν ότι Έλληνες επιδρομείς επιτέθηκαν σε Ιταλούς στρατιώτες στο εσωτερικό της Αλβανίας.

Το πρωί της Δευτέρας 28 Οκτωβρίου ο Γκράτσι και ο Μεταξάς συναντήθηκαν και πάλι. Η συνάντηση έγινε στις 3 το πρωί, στο σπίτι του Μεταξά στην Κηφισιά. Ο Μεταξάς

σηκώθηκε από το κρεβάτι για να δεχτεί τον πρεσβευτή. Ο αμήχανος Γκράτσι είχε πάει για να παραδώσει ένα τελεσίγραφο. Η Ελλάδα έπρεπε να παραδώσει στρατηγικές θέσεις και να επιτρέψει στα ιταλικά στρατεύματα να περάσουν ανεμπόδιστα από τη χώρα. Όλος ο κόσμος γνωρίζει την απάντηση που έδωσε ο Μεταξάς, το περίφημο «Όχι» που τιμάται μέχρι και σήμερα. Αλλά στην πραγματικότητα η συνομιλία έγινε στα γαλλικά, όπως ήταν συνηθισμένο εκείνη την εποχή. Τα πραγματικά λόγια του Μεταξά μάλλον είναι αυτά που του απέδωσε λίγο αργότερα ένας υπουργός του, ο Αμβρόσιος Τζίφος: Donc, Monsieur, c'est la guerre (Σε αυτή την περίπτωση, κύριε, έχουμε πόλεμο).

Για δεύτερη φορά κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα η Ελλάδα μπήκε σε έναν ευρωπαϊκό πόλεμο, ο οποίος σύντομα θα κατέληγε να γίνει παγκόσμιος. Και ο Μεταξάς, ο οποίος δεν υπήρξε ποτέ δημοφιλής και είχε οικοδομήσει ολόκληρη τη σταδιοδρομία του προσπαθώντας να αποτρέψει τη συμμετοχή σε πόλεμο της «μικράς αλλά και έντιμης Ελλάδος», αναδείχθηκε από τη μία μέρα στην άλλη σε εθνικό ήρωα.

Από εκείνη τη στιγμή όλα αλλάζουν. Δεν χωρούσαν πια ούτε οι γεωπολιτικοί υπολογισμοί ούτε οι μοιρολατρικές ανησυχίες για το πώς θα σωθεί μια μικρή χώρα μέσα στις συγκρούσεις των τιτάνων. Με την απάντηση που έδωσε

στον Ιταλό πρεσβευτή, στις 3 τα χαράματα της Δευτέρας 28 Οκτωβρίου του 1940, ο Μεταξάς κατόρθωσε να ενώσει σύσσωμο τον ελληνικό λαό στο πλευρό του, κάτι που δεν το είχε καταφέρει με κανέναν από τους βαρύγδουπους λόγους του, με τους οποίους δόξαζε τους στόχους και τα επιτεύγματα του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.

Πέρα από τις αντικρουόμενες ιδεολογίες (δεδομένου ότι και η Ελλάδα της εποχής ήταν βαθιά διαιρεμένη ιδεολογικά όπως και ολόκληρη σχεδόν η Ευρώπη) ο κόσμος καταλαβαίνει αμέσως ότι σε αυτόν τον πόλεμο διακυβεύεται η ίδια η ελευθερία των Ελλήνων, ή -αν θέλετε μία πιο επιστημονική ορολογία- η αυτοδιάθεση του ελληνικού κράτους. Όσοι δεν επιστρατεύθηκαν, συμμετείχαν ως εθελοντές. Η υπεράσπιση των ελληνικών συνόρων αποτελούσε συνέχεια των παμπάλαιων αγώνων των Ελλήνων, από το 1821 μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912 και 1913.

Τον χειμώνα του 1940-41 οι Έλληνες μιλούσαν με μια φωνή. Δρούσαν και πολεμούσαν σαν ένας άνθρωπος. Οι νίκες των ελληνικών στρατευμάτων στην Αλβανία συσσωρεύονταν. Όπως έγραψε αργότερα η Αγγλίδα μυθιστοριογράφος Olivia Manning, η οποία βρισκόταν τότε στην Αθήνα:

> Κάθε φορά που σήμαιναν οι καμπάνες των εκκλησιών, ο κόσμος γελούσε και φώναζε, «Τι; ακόμα μία;» Οι Αθηναίοι χόρευαν στους δρόμους. Γέροντες χόρευαν σαν μικρά παιδιά και οι γυναίκες στα πεζοδρόμια χειροκροτούσαν. Έλεγαν ότι οι Έλληνες είχαν αιχμαλωτίσει τον μισό στρατό του Μουσολίνι.

Με αφορμή τα ίδια γεγονότα, αποδίδεται στον Τζόρτζιλ το ακόλουθο ρητό: «Δεν λένε πια ότι οι Έλληνες πολεμούν σαν ήρωες αλλά ότι οι ήρωες πολεμούν σαν Έλληνες». Και πέρα από τα ωραία λόγια, είναι γεγονός ότι μέχρι τον Μάρτιο του 1941 οι Έλληνες είχαν κερδίσει την πρώτη νίκη κατά των δυνάμεων του Άξονα σε όλη τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Και ενώ στην αγγλόφωνη ιστοριογραφία διαβάζουμε συνήθως ότι το 1940 και το 1941, πριν γίνει η συμμαχία με την Αμερική και τη Σοβιετική Ρωσία, «οι Άγγλοι πολεμούσαν μόνοι τους», δεν αληθεύει. Πολέμησαν και οι Έλληνες – και κέρδισαν κιόλας, μέχρι που επενέβη ο Χίτλερ για να σώσει τον σύμμαχό του Μουσολίνι. Όμως αυτή είναι άλλη ιστορία.

Σήμερα στη Θεσσαλονίκη, και στις 28 Οκτωβρίου σε όλη την Ελλάδα, μνημονεύουμε τους ηρωικούς εκείνους Έλληνες, που για άλλη μια φορά στη μακραίωνη ιστορία τους πολέμησαν για την ελευθερία. Αιωνία η μνήμη τους.

Roderick Beaton